

ОСОБОВІ ФОНДИ УЧАСНИКІВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917-1918 рр. НА ДОНЕЧЧИНІ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Здійснено аналіз складу та інформаційного потенціалу фондів особового походження учасників революційних подій 1917-1918 рр. на Донеччині, що зберігаються в Державному архіві Донецької області. Акцентовано увагу на структурі й характері матеріалів фондів, зумовлених особливостями їх формування.

Ключові слова: фонд особового походження, спогади, революційні події, Донеччина.

Осуществлен анализ состава и информационного потенциала фондов личного происхождения участников революционных событий 1917-1918 гг. на Донетчине, хранящихся в Государственном архиве Донецкой области. Акцентировано внимание на структуре и характере материалов фондов, обусловленных особенностями их формирования.

Ключевые слова: фонд личного происхождения, воспоминания, революционные события, Донетчина.

The analysis of composition and informational potential of funds having personal origin with the 1917-1918 revolutionary events participants in the Donetsk region stored at State Archive of the Donetsk oblast, was carried out. It was structure and character of funds' materials that was particularly underlined and that was caused by the peculiarities of their formation.

Keywords: fund of personal origin, reminiscences, revolutionary events, Donetsk region.

Помітною тенденцією сучасної історичної науки є прагнення науковців до вивчення історичних процесів через долі окремих людей, які були учасниками або свідками різноманітних подій. З огляду на це заслуговують на увагу архівні фонди особового походження, що є складовою Національного архівного фонду і зосереджують багатий матеріал, який відображає різні боки життя та діяльності людини, її оточення, а також несе інформацію про події, що відбувалися навколо неї.

Зацікавленість особовими архівними фондами, їх інформаційними можливостями віддзеркалює і сучасна українська історіографія. Передусім треба відзначити дисертаційне дослідження О. В. Косенко, у якому на матеріалі архівних фондів визначних діячів української науки і культури розглядаються теоретичні питання вивчення та використання фондів особового походження [1]. У статтях І. Б. Корольова, О. О. Колобова, І. Н. Войцехівської, І. М. Маги, Г. Д. Казьмирчука, Н. П. Губенко, В. М. Шепелюка, Г. М. Паніван аналізуються склад, інформаційні можливості, напрямки використання матеріалів особових архівних фондів різного походження та місць зберігання [2].

Метою цієї статті є аналіз складу та інформаційного потенціалу особових фондів учасників революційних подій на Донеччині 1917-1918 рр.

Для аналізу взято особові фонди В. О. Варганова та П. Т. Сергєєва, що зберігаються в Державному архіві

Донецької області (далі – ДАДО). Фонди створено з документів, що надійшли до архіву під час збирання спогадів учасників революції до її річниці в 1957 р. Це була друга хвиля збирання мемуарів (перша набула поширення 20-х роках ХХ ст.). Розпочавшись у середині 50-х, вона тривала до початку 80-х років ХХ ст., набуваючи найбільших масштабів у ювілейні роки (останній матеріал у фонди ДАДО надійшов 1981 р.) [3; 4, с. 288-289; 5]. Результатом стало накопичення значного комплексу спогадів учасників революційних подій 1917-1920 рр. За нашими підрахунками у фондах архіву зберігаються 267 справ, які містять різноманітні за походженням, жанром, змістом, формою, засобами відтворення тексти мемуарів. Вони входять до складу колекцій спогадів учасників Жовтневої революції, Громадянської і Другої світової війн [6], колекцій копій документів з історії Донецького краю [7], а також особових фондів, які є об'єктом нашого дослідження [8].

Василь Опанасович Варганов – відомий учасник революційних подій на Донеччині, зокрема в Маріуполі, який залишив в історії міста помітний слід. У радянській історіографії – відданий революції партієць, за відгуками сучасних дослідників, – постать далеко не однозначна [9; 10, с. 216-282]. В. О. Варганов народився в 1890 р. У 1910 р. закінчив Маріупольське механіко-технічне училище, відтак працював на різних заводах і шахтах Донбасу, беручи активну

участь у страйковомурусі. З 1914 р. працював на маріупольському заводі «Нікополь», де став одним із лідерів робітничого руху. Лютневу революцію зустрів у Москві. Повернувшись невдовзі до Маріуполя, Варганов став членом РСДРП(б), був обраний головою Маріупольського комітету партії, головою Маріупольської ради робітничих і солдатських депутатів, очолив також червону гвардію міста. Відомий маріупольський краєзнавець Л. Д. Яруцький пише про нього як про найкращого більшовицького оратора тих часів, який умів говорити, переконувати, вести за собою людей. Проте діяльність Варганова на посаді голови Маріупольської ради відзначилася ігноруванням повноважень останньої, незаконними обшуками, ревізіями, арештами навіть однопартійців, які критикували його. Недарма період одноосібного правління ради робітничих і солдатських депутатів у місті з кінця грудня 1917 р. до кінця березня 1918 р. отримав назву «диктатура Варганова» [10, с. 216, 274-275, 278]. Це спричинило серйозний конфлікт і в раді, і в комітеті РСДРП(б), який так і не був розв'язаний, оскільки невдовзі Маріуполь було окуповано австро-німецькими військами. У 1918-1919 рр. Василь Опанасович був військовим комісаром Калузької губернії, брав участь у військових діях на різних фронтах громадянської війни, у 1920-1921 рр. був членом Донецького губернського виконкому і працював на різних посадах у керівництві губернії. Проте в листопаді 1921 р. під час партійної «чистки» його виключили з партії «за кар'єризм, шкурництво и как примазавшегося к партии ради личных выгод» [10, с. 276; 11]. Після цього він переїхав до Москви, де і прожив до кінця життя. Відновитися в партії йому вдалося лише в 1931 р.

Фонд В. О. Варганова (ф. Р-2836, 53 од. зб.) було створено в 1962 р. Особливості його складу віддзеркалюють, з одного боку, обставини створення – як уже йшлося вище, документи накопичувалися в процесі збирання спогадів учасників революційних подій. Склад і характер документів фонду водночас є відображенням, що цілком закономірно, особистості фондоутворювача. Матеріали фондів П-633 (Колекція копій документів з історії революційного Донбасу, Великої Жовтневої соціалістичної революції, установлення Радянської влади, Великої Вітчизняної війни, будівництва соціалізму і комунізму) та Р-2858 (Спогадиучасників Жовтневої революції, Громадянської і Другої світової війн (колекція)) засвідчують, що збиранням спогадів займалися дирекції державного і партійного архівів Донецької області: складалися списки учасників революційних подій, з'ясовувалися їхні адреси, писалися листи з особистим зверненням директорів архівів. У листах конкретних питань не ставилося, містилося прохання написати спогади про події, учасником або свідком яких був адресат – починаючи з дореволюційного підпільного руху і завершуючи роками відбудови народного господарства [12]. В. О. Варганов, який на той час мешкав у Москві, проявив неабияку активність у цій справі. Він тривалий час листувався з директором державного архіву області Є. М. Стукановим, надсилав різні варіанти спогадів, документи, фотографії тощо. Це і

дозволило створити з отриманих матеріалів, доповнених копіями документів обласного архіву, окремих фонд.

Ядром фонду є комплекс спогадів, надісланих Варгановим до архіву протягом листопада 1956 – серпня 1957 рр. [13]. Це друковані машинописні тексти, підписані автором, із вказівкою дати і місця створення. Вони охоплюють період з 1908 до 1922 рр., відображаючи трудову і підпільно-революційну діяльність автора. Основну увагу В. О. Варганов зосередив на подіях 1908-1916 і 1917 рр., надіславши декілька варіантів спогадів про них, які дублюють один одного. Відтворюючи здебільшого правильно канву подій та епізоди діяльності автора в різних місцях Донбасу (переважно в Маріуполі), спогади Варганова відрізняються пафосним стилем, відвертим намаганням перебільшити свою роль, прикрашанням, а іноді й фальсифікацією подій. Це, зокрема, стосується обставин і часу жовтневого повстання та встановлення радянської влади в Маріуполі. На це звернув увагу тодішній директор ДАДО Є. М. Стуканов, який брав участь у підготовці ювілейної збірки спогадів старих революціонерів. Його намагання в листах до Варганова уточнити наведені факти, а також помітки на полях надісланого тексту достатньо виразно відображають критичну позицію щодо тверджень автора. Про це пише і згаданий вище знавець історії Маріуполя Л. Д. Яруцький. Треба відзначити, що В. О. Варганову цьому випадку не є винятком. Наведені особливості є характерними для багатьох мемуарних творів учасників революції, які збиралися в СРСР у 50-70-ті роки минулого століття [4, с. 289; 10, с. 173, 275; 14].

До мемуарів прилягають автобіографії, написані В. О. Варгановим у 1932 і 1956 рр. Автобіографія 1932 р. («Жизнеописание», як назвав цей документ автор) докладніша й цікавіша за змістом, була подана в комісію зі справ колишніх червоногвардійців і червоних партизанів при виконавчому комітеті Маріупольської міської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Варганов детально зупиняється на своїй діяльності з 1910 по 1931 рр. Наведені відомості, стиль їх подання, загалом збігаються із матеріалом спогадів, навіть твердження про те, що повстання в Маріуполі сталося за два дні до жовтневого перевороту в Петрограді. Автор також намагається пояснити виключення його з партії в 1921 р., довести свою відданість останній, розповідаючи, як він у 20-ті роки на різних посадах боровся зі «шкідниками» [15].

Решта складових фонду уточнюють або доповнюють інформацію, що її містять спогади. Це особисті і службові документи (за класифікацією матеріалів фондів особового походження, запропованою О. В. Косенко [1, с. 10-11]), що відображають діяльність Варганова протягом 1916-1922 рр. З-поміж особистих документів – рекомендації, посвідчення, мандати, які засвідчують дореволюційну підпільну діяльність Василя Опанасовича, його членство у складі Луганської міськради, Донецького губвиконкому, участь в Донецькій губернській партконференції і под. Це – оригінальні документи, надіслані автором з власного архіву для підтвердження відомостей про посади, що

їх він посідав у вказані роки [16]. Але, зважаючи на особливості його спогадів, відзначені вище, вони не відображають характеру діяльності Варганова.

Серед службових документів – протоколи, постанови, резолюції, накази, повідомлення Колективу постражданих за політичні переконання і страйк у Маріуполі в травні 1916 р., Маріупольської ради робітничих і солдатських депутатів, Донецького губернського ревкому, що також засвідчують діяльність Варганова на чолі або у складі цих органів. Це також оригінали, надіслані автором або копії з документів фонду Р-1246 (Маріупольська рада робітничих і солдатських депутатів. 1917-1918 рр.) ДАДО [17]. З-поміж останніх – документ, що за змістом є повною протилежністю спогадам В. О. Вараганова. Йдеться про витяг з протоколу загальних зборів Маріупольського відділу Союзу моряків та службовців Портового управління від 17 квітня 1918 р. Учасники зборів не просто критикують діяльність Варганова на чолі Маріупольської ради робітничих і солдатських депутатів, а прямо звинувачують його в злочинах проти населення міста, знову ж таки засвідчуючи неоднозначність діяльності останнього та суперечливість відомостей, що він наводить у мемуарах [18].

Ще один бік дієвої натури Василя Опанасовича ілюструють його статті, опубліковані в журналі «Наш путь». Журнал видавався в 1918-1919 рр. у м. Калуга й редагувався самим Варгановим, який до того ж був губернським військовим комісаром (вийшло 17 номерів). Аркуші із журналу зі статтями «Дети улицы», «Тигрь», «Убиты Карл Либкнехт и Роза Люксембург», як і художні відступи у спогадах, засвідчують прагнення автора випробувати себе на літературній ниві [19].

Важливе значення має ґрунтовне листування В. О. Варганова з директором архіву Є. М. Стукановим щодо написання й уточнення спогадів. Воно, по-перше, дає можливість відтворити сам процес збирання спогадів, оскільки, тут зібрано всі листи – від першого, зі зверненням директора архіву (02.11.1956), який містить конкретні питання до адресата, до останнього листа В. О. Варганова у жовтні 1959 р. По-друге, у процесі листування, відповідаючи на питання Є. М. Стуканова, Варганов уточнював надіслані раніше варіанти спогадів, повідомляв про інших учасників революційних подій. Листування засвідчує також намагання останнього виправдатися щодо виключення з партії в 1921 р. та відновити партійний стаж з 1914 р. [20].

Автобіографічні матеріали В. О. Варганова доповнюють спогади інших учасників революційних подій на Донеччині, зібрані й надіслані ним, а також матеріали про події в Маріуполі, зібрані Маріупольським краєзнавчим музеєм та обласним архівом [21]. Інтерес в цьому випадку становлять коротенькі спогади колеги (автор не вказав своє ім'я, а підписався нерозбірливо) Василя Опанасовича з роботи у шойно створеному Донецькому губернському військкоматі на початку 1920 р. Автор з явною симпатією характеризує Варганова як фантазера і романтика революції, що писав балади й вірші про всевіт, був

поверхово знайомий з теорією марксизму, але який був готовий повністю віддати себе справі революції [22].

Складовими фонду є також фотографії В. О. Варганова 1917-1918, 1957 рр., надіслана ним фотографія І. К. Родіна (один із відомих учасників подій, описаних Варгановим), газетні статті й замітки 50-х років про нього та інших учасників революційних подій у Маріуполі [23].

Історія особового фонду П. Т. Сергєєва ідентична. Петро Трохимович Сергєєв народився в 1897 р. Дитинство його пройшло в Одесі. У 1905 р. його батька – робітника-революціонера – було заслано до Сибіру. У 1916 р. Сергєєв з матір'ю, яка також брала участь у робітничому русі, переїхали до Маріуполя та влаштувалися на завод «Нікополь», де стали активними учасниками страйкового руху. Сергєєв був одним з організаторів Союзу соціалістичної молоді на заводі, активним учасником революційних подій 1917 р., комісаром загону червоної гвардії особливого призначення, що на станції Волноваха роззброював ешелони з козаками, які їхали на Дон. У 1919-1920 рр. Петро Трохимович воював на різних фронтах у складі Червоної армії. Послужний список Сергєєва засвідчує, що після закінчення громадянської війни він посідав різноманітні за характером і рівнем відповідальності посади (максимум п'ять років кожна) в різних кутках країни, поки в повоєнні роки не оселився в Москві як персональний пенсіонер [24].

Матеріали особового фонду П. Т. Сергєєва (ф.Р-2835, 14 од. зб.) також групуються навколо спогадів, надісланих директору Донецького обласного архіву в березні-липні 1957 р. Автор зосереджується на описуванні трьох епізодів революційних подій 1917-1918 рр., у яких сам безпосередньо брав участь. Його спогади коротші й конкретніші за змістом, порівняно з мемуарною творчістю В. О. Варганова, правда, також відрізняються пафосним стилем і намаганням супроводити викладення фактів художнім обрамуванням. До спогадів додається автобіографічна довідка, написана власноруч П. Т. Сергєєвим, що відбиває звивистий трудовий шлях останнього – з 1919 до 1957 рр. він змінив одинадцять місць роботи [25]. Фотокопії службових документів з особового архіву Сергєєва підтверджують його діяльність на різних посадах [26].

Доволі ємним та інформативним є листування П. Т. Сергєєва з директором архіву Є. М. Стукановим (грудень 1956 – березень 1959 рр.). Сергєєв радиться щодо епізодів, про які пише, повідомляє про інших учасників революції на Донеччині та свої контакти з ними. Окрім цього, він додає відомості про В. О. Варганова, виправдовуючи його діяльність у Маріуполі в 1917-1918 рр., а також повідомляє про відновлення останньому партійного стажу з 1914 р. [27]. Серед листування П. Т. Сергєєва та Є. М. Стуканова знаходимо цікавий лист Жданівського (зараз Маріупольського) краєзнавчого музею на адресу П. Т. Сергєєва та М. Я. Козлової (теж учасниця революційних подій в Маріуполі) від 12 жовтня 1957 р., підписаний директором музею М. Клименком. Він стосується вже згаданого протоколу загальних зборів Маріупольського відділу Союзу моряків та служ-

бовців Портового управління, на яких критикувався В. О. Варганов. Указаний документ характеризується як контрреволюційний, такий, що не заслуговує довіри [28].

Письмові матеріали фонду доповнюють фотографії П. Т. Сергєєва 1917, 1920, 1956 рр. та його родини [29].

Отже, особливості складу і характеру матеріалів фондів В. О. Варганова і П. Т. Сергєєва зумовлені обставинами їх створення. Обидва фонди сформовані з матеріалів, накопичених під час збирання спогадів учасників революційних подій на Донеччині. З багатьох учасників цієї кампанії саме В. О. Варганов і П. Т. Сергєєв виявилися настільки активними, що надіслані ними матеріали дозволили сформувати окремі фонди. Ядро обох фондів становлять комплекси спогадів та автобіографій фондоутворювачів. До них

тягнуть інші елементи – особисті й службові документи, статті, листування, фотографії авторів спогадів, публікації про них у пресі, мемуари і матеріали інших осіб, установ. Їхня функція – додати, уточнити, підтвердити зміст спогадів. Вони дозволяють зробити первісну перевірку відомостей, що їх містять мемуари фондоутворювачів, оскільки засвідчують основні віхи їхньої трудової та революційної діяльності, створюють певне уявлення про характер цих людей, їхнє життя в наступні роки.

Як свідчать матеріали фонду В. О. Варганова, зібрані документи можуть прямо суперечити змісту спогадів фондоутворювача. У цьому випадку це дає поштовх до подальших досліджень не тільки особистості Варганова, а також багатьох проблем історії революційних подій 1917-1918 рр. на Донеччині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Косенко О. В. Джерельно-інформаційний потенціал особових архівних фондів: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.06 / Косенко Олена Володимирівна; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 16 с.
2. Войцехівська І. Н. Огляд особового архівного фонду академіка В. Іконнікова / І. Н. Войцехівська // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 4. – С. 134-137; Колобов О. О. Значення фондів особового походження для історико-біографічних досліджень / О. О. Колобов // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 201-212; Губенко Н. П. Особовий фонд С. О. Сірополка ЦДАВО України / Н. П. Губенко // Архіви України (далі – АУ). – 2000. – № 1-3 // Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2000-1-3-03.php#Gubenko>; Казьмирчук Г. Д. Особові фонди істориків Київського університету 1920-1930 рр. / Г. Д. Казьмирчук // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 2. Архівознавчі читання. – К., 2000. – С. 99-104; Мага І. М. Особовий архівний фонд В. О. Романовського / І. М. Мага // Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. – Вип. 4. – К., 2001. – С. 92-112; Шепелюк В. М. Автографи війни (огляд фондів діячів української літератури часів Другої світової війни, які зберігаються у Стрельській Г. В. Мемуари як источник изучения истории Великого Октября на Украине [Текст] / Г. В. Стрельский. – К.: Вища шк., 1978. – С. 26-27.
3. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / [Ю. П. Бокарев, Л. В. Борисова, С. В. Журавлев и др.; под общ. ред. А. К. Соколова]; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Росспэн, 2004.
4. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. П-533, оп. 1, спр. 375.
5. ДАДО, ф. П-533, оп. 1; ф. Р-2858, оп. 1-13, 15, 18-22.
6. ДАДО, ф. П-633, оп. 1; ф. Р-2109, оп. 1.
7. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1; ф. Р-2836, оп. 1.
8. Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса / [сост. Н. Родичев; ред. И. Болоцкий]. – Сталино: Сталинское облгиздательство, 1957. – С. 104.
9. Яруцкий Л. Д. «Никополь» и «Провиданс» / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь: Б.и., 1997.
10. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1.
11. ДАДО, ф. П-633, оп. 1, спр. 155, 156, 160-163; ф. Р-2858, оп. 2, спр. 1; оп. 9, спр. 1.
12. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 8, 10, 11, 12, 14, 15.
13. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 15; спр. 52, арк. 6, 12.
14. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 18, арк. 2-10.
15. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 20, 22, 23, 27, 28, 35, 36.
16. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 1, 4, 5, 8.
17. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 8, арк. 84-85.
18. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 13, арк. 2-4; спр. 47.
19. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 10, арк. 1; спр. 13, арк. 1; спр. 14, арк. 1; спр. 52.
20. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 16, 17.
21. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 17, арк. 14-15.
22. ДАДО, ф. Р-2836, оп. 1, спр. 42, 53.
23. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 5, арк. 3; спр. 6, арк. 2-6; спр. 9, арк. 1; спр. 11, арк. 1.
24. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 4, 5, 6, 9.
25. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 1, 2, 10.
26. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 3.
27. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 3, арк. 57.
28. ДАДО, ф. Р-2835, оп. 1, спр. 11, 12, 14.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© О. В. Отземко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 02.09.2011 р.